नेपालको संविधान र बालअधिकार

मौलिक हक तथा कर्तव्य

नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३ मौलिक हक र कर्तव्यमा धारा १६ देखि ४८ सम्म गरी ३३ वटा धाराहरूमामौलिक अधिकार र कर्तव्यको व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको इतिहासमा नेपालको संविधान, २०७२ लेविगतका ६ वटा संविधानको तुलनामा समग्रमौलिक अधिकारका सम्बन्धमा र बालअधिकारका सम्बन्धमा पनि संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै रूपमा महत्वपूर्ण प्रावधानहरूको व्यवस्थागरेको छ । मौलिक हक सबैका लागि आकर्षित हुने भएतापनि बालबालिकासंग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने केही प्रावधानहरू मात्र यहाँ उल्लेख गरिएको छ । बालअधिकारको दृष्टिकोणबाट यी प्रावधानहरू उत्कृष्ट रहेको देखिन्छ ।

धारा १८. समानताको हकः(३) राज्यले जाति, धर्म, लिंग, वर्ण, शारीरिक अपाङ्गता, वैवाहिक स्थिति, स्वास्थ्य, भाषा, क्षेत्र वा अन्य कुनै आधारमाभेदभाव गर्ने छैन । तर सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पछाडि पारिएका समूहका लागि विशेष व्यवस्थागर्न सक्नेछ ।

धारा २०. न्याय सम्बन्धी हकः(१०): असमर्थ पक्षलाई कानुन बमोजिम निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने हक हुनेछ ।

धारा २१. अपराध पीडितको हकः(१) अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाही सम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुनेछ ।(२) अपराध पीडितलाई कानुन बमोजिम सामाजिक पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

धारा२९. शोषण विरुद्धको हकः१. प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ ।२. धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै किसिमले शोषण गर्न पाइनेछैन ।३. मानिसलाई बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन । त्यस्तो कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछ ।४. कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन । तर यस उपधारामा उल्लिखित व्यवस्थालेसार्वजनिक प्रयोजनकोलागि नागरिकलाई राज्यले अनिवार्य सेवामा लगाउन सक्ने गरी कानुन बनाउन रोकलगाएको मानिने छैन ।५. उपधारा (३) र (४) विपरीतको कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाईपीडकबाट कानुन बमोजिम मनासिब क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

धारा ३१. शिक्षा सम्बन्धी हकः१. प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।२. प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउनेहक हुनेछ ।३. अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुन बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ।४. दृष्टिविहीन व्यक्तिलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई साङ्केतिकभाषाको माध्यमबाट कानुन बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।५. नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा माध्यमिक तहसम्म शिक्षा प्राप्त गर्न रकानुन बमोजिम विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।

धारा ३५. स्वास्थ्य सम्बन्धी हकः१. प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ । कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्यसेवाबाट वञ्चित गरिनेछैन ।२. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुनेछ ।३. प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ ।४. प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ ।

धारा ३८. महिलाको हक(५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा जस्तो सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्तगर्ने हक हुनेछ ।

धारा ३९. बालबालिकाको हक

१. प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित **नामकरण र जन्मदर्ता**को हक हुनेछ ।
२. प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट **शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन-पोषण, उचित स्याहार, खेलकूद, मनोरञ्जनतथा व्यक्तित्व विकास**को हक हुनेछ ।
३. प्रत्येक बालबालिकालाई **प्रारम्भिक बालविकास** तथा **बालसहभागिता**को हक हुनेछ ।
४. कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य **जोखिमपूर्ण काममा लगाउन** पाइने छैन ।
५. कुनै पनि बालबालिकालाई **बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न** पाइने छैन ।
६. कुनै पनि बालबालिकालाई **सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न** वा सांस्कृतिक वा धार्मिकप्रचलनको नाममा कुनै पनि माध्यम वा **प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनैप्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न** पाइने छैन ।
७. कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य **जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनैकिसिमको यातना दिन** पाइने छैन ।
८. प्रत्येक बालबालिकालाई **बाल अनुकूल न्याय**को हक हुनेछ ।
९. **असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबाालिका**लाई राज्यबाट **विशेषसंरक्षण र सुविधा** पाउने हक हुनेछ ।
१०.उपधारा (४), (५), (६) र (७) विपरीत कार्य कानुन बमोजिम **दण्डनीय हुनेछन्** र त्यस्तो कार्यबाट पीडितबालबालिकालाई पीडकबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

धारा ४० दलितको हक:दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानुन बमोजिम छात्रवृत्ति सहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्थागरिनेछ ।प्राविधिक र व्यवसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि कानुन बमोजिम विशेष व्यवस्थागरिनेछ ।

धारा ४२ (२) सामाजिक न्यायको हक:आर्थिक रूपले विपन्न र लोपोन्मुख समुदायलाई शिक्षामा विशेष अवसर हुनेछ ।

धारा ४३. सामाजिक सुरक्षाको हक:आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाहआफैं गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुन बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ।

धारा ५१ : राज्यका नीतिहरू

५१ (ज) नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीति: १. शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यवसायिक, व्यवहारिक, रोजगारमूलक एवं जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी,नैतिक एवं राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने,२. शिक्षा क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै शिक्षामा भएको निजी क्षेत्रको लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरीसेवामूलक बनाउने,३. उच्च शिक्षालाई सहज, गुणस्तरीय र पहुँच योग्य बनाई क्रमशः निःशुल्क बनाउँदै लैजाने,४. नागरिकको व्यक्तित्व विकासका लागि सामुदायिक सूचना केन्द्र र पुस्तकालयको स्थापना र प्रवर्द्धन गर्ने,५. नागरिकलाई स्वस्थ बनाउन राज्यले जनस्वास्थ्यको क्षेत्रमा आवश्यक लगानी अभिवृद्धि गर्दै जाने,६. गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज, सरल र समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने,७. नेपालको परम्परागत चिकित्सा पद्धतिको रूपमा रहेको आयुर्वेदिक, प्राकतिक चिकित्सा र होमियोप्याथिक लगायतस्वास्थ्य पद्धतिको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने,८. स्वास्थ्य क्षेत्रमा राज्यले लगानी अभिवृद्धि गर्दै यस क्षेत्रमा भएको निजी लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरीसेवामूलक बनाउने,९. स्वास्थ्य सेवालाई सर्वसुलभ र गुणस्तरीय बनाउन स्वास्थ्य अनुसन्धानमा जोड दिँदै स्वास्थ्य संस्था रस्वास्थ्यकर्मीको संख्या अभिवृद्धि गर्दै जाने,१०. नेपालको क्षमता र आवश्यकताका आधारमा जनसंख्या व्यवस्थापनका लागि परिवार नियोजनलाई प्रोत्साहित गर्दैमातृ शिशु मृत्युदर घटाई औसत आयु बढाउने,११. अव्यवस्थित बसोबासलाई व्यवस्थापन गर्ने तथा योजनाबद्ध र व्यवस्थित बस्ती विकास गर्ने ।१२. कृषि क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्दै खाद्य सम्प्रभुताको मान्यता अनुरूप जलवायु र माटो अनुकूलको खाद्यान्नउत्पादनलाई प्रोत्साहन गरी खाद्यान्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति, सञ्चय, सुरक्षा र सुलभ तथा प्रभावकारीवितरणको व्यवस्थागर्ने,१३. आधारभूत वस्तु तथा सेवामा सबै नागरिकहरूको समान पहुँच सुनिश्चित गर्दै दुर्गम र पछाडि पारिएको क्षेत्रलाईविशेष प्राथमिकता दिई योजनाबद्ध आपूर्तिको व्यवस्थागर्ने,१४. यातायात सुविधामा नागरिकहरूको सरल, सहज र समान पहुँच सुनिश्चित गर्दै यातायात क्षेत्रमा लगानीअभिवृद्धि गर्ने र वातावरण अनुकूल प्रविधिलाई प्राथमिकता दिँदै सार्वजनिक यातायातलाई प्रोत्साहन र निजीयातायातलाई नियमन गरी यातायात क्षेत्रलाई सुरक्षित, व्यवस्थित र अपाङ्ग अनुकूल बनाउने,१५. नागरिकलाई स्वास्थ्य बीमा सुनिश्चित गर्दै स्वास्थ्य उपचारमा पहुँचको व्यवस्था मिलाउने ।

धारा ५१: (झ) श्रम र रोजगार सम्बन्धी नीति

(३) बालश्रम लगायत श्रम शोषणका सबै रूपहरूको अन्त्य गर्ने,

धारा ५१: (ञ) सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीति

(४) बालबच्चाको पालनपोषण, परिवारको हेरचाह जस्ता काम र योगदानलाई आर्थिक रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने ।

५. बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने,

१२. सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्दा सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायभित्रका आर्थिक रूपले विपन्नलाईप्राथमिकता प्रदान गर्ने ।

धारा ५६: राज्यको दायित्व

नेपालको सार्वभौमसत्ता, राष्ट्रिय स्वाधीनता र अखण्डता अक्षुण्ण राख्दै मौलिक हक तथा मानवअधिकारको संरक्षणर सम्बर्धन गर्ने, राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूको अनुसरण गर्ने तथा राज्यका नीतिहरूको क्रमशः कार्यान्वयन गर्दैजाने राज्यको दायित्व हुनेछ ।

धारा ५३: प्रतिवेदन पेश गर्ने

यस भागमा उल्लिखित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्व कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले गरेका काम रप्राप्त उपलब्धी सहितको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नेछ । राष्ट्रपतिले त्यस्तो प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रीमार्फत् संघीय संसद समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गर्नेछ ।

धारा ५४: अनुगमन सम्बन्धी व्यवस्था

यस भागमा उल्लिखित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वको प्रगतिशील कार्यान्वयन भए/नभएकोअनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न संघीय संसदमा कानुन बमोजिम एक समिति रहनेछ ।